

University of Groningen

De morele betwistbaarheid van nationale slavernijexcuses

Kamminga, Menno R.

Published in:
Filosofie & Praktijk

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Kamminga, M. R. (2022). De morele betwistbaarheid van nationale slavernijexcuses. *Filosofie & Praktijk*, 43(2), 4-21.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

“This is an Accepted Manuscript of an article published in *Filosofie & Praktijk*, 43 (2022) 2.

Do not quote or cite this manuscript.”

De morele betwistbaarheid van nationale slavernijexcuses

Menno R. Kamminga

Een kwestie die Nederland verdeelt, is of er excuses moeten komen voor het nationale slavernijverleden. Premier Mark Rutte stelt slavernijexcuses begrijpelijk maar niet verstandig te vinden. Slachtoffers en daders zijn allang dood; huidige generaties zijn niet zomaar verantwoordelijk voor vroeger leed onder een ander staatsbestel; en excuses kunnen tot polarisatie leiden. Niettemin ijveren linkse politieke partijen en actievoerders ervoor dat de regering eindelijk excuses aanbiedt in 2023, wanneer 150 jaar afschaffing van de slavernij wordt herdacht. Zoals de regering in januari 2020 excuses aanbood voor de overheidsrol bij de Holocaust, zou zij dat ook moeten doen voor de nationale betrokkenheid bij de gruweldaden van slavenhandel en slavernij. De druk op de regering neemt toe door de excuses die Amsterdam, Rotterdam en Utrecht hebben aangeboden voor hun stedelijke slavernijverleden, en de plannen van andere steden hiertoe.

Maatschappelijk is de weerstand groot. Volgens een peiling van I&O Research uit januari 2021 vindt een ruime meerderheid van de Nederlanders het slavernijverleden ernstig, maar meent nog net geen derde dat Nederland tot excuses moet overgaan. Wel vinden twee op de drie Nederlanders met een migratieachtergrond dat Nederland excuses moet aanbieden; voor Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders is dit 70 procent. (I&O Research) Een recentere peiling van *EenVandaag* toont globaal vergelijkbare uitkomsten. (Klapwijk)

In de media is de meerderheidspositie breed geduid als dat slavernijexcuses ‘niet nodig’ worden geacht. (Brassem 2021a; ADS; e.v.a.) Rechtsfilosoof Wouter Veraart typeert deze houding als “onverschillig” tegenover soms zelfs als “irritant” geziene slavernijexcuses. (Brassem 2021b) Dergelijke lezingen veronachtzamen de mogelijkheid dat Nederlanders slavernijexcuses *moreel* ongepast achten. Tegelijkertijd passen ze bij de positie die uitgesproken voorstanders van slavernijexcuses veelal innemen: excuses zijn moreel zonder meer geboden. (Geïnterviewden in Brassem 2021b en Soudagar; ADS; Boodt)

In dit artikel betwist ik dit welhaast vanzelfsprekende morele gelijk van nationale slavernijexcuses. (Vgl. Kamminga) Intuïtieve aantrekkingskracht heeft de slavernijexcuses-zaak wel. De slavenhandel en slavernij als deel van de Nederlandse geschiedenis waren zo’n groot kwaad dat voor trots op het nationale verleden nauwelijks aanleiding bestaat (Heilbron); wie moreel verkeerd handelt en anderen schade berokkent moet excuses aanbieden (en de schade rechtzetten); en blijkbaar betekenen slavernijexcuses veel voor nogal wat landgenoten. Toch zie ik onvoldoende overwogen morele bezwaren, die voortvloeien uit een meer fundamenteel-ethische benadering van de zaak: het morele (on)gelijk van excuses voor het Nederlandse slavernijverleden als zodanig. Terwijl ik de details van de aard en impact van de slavernij laat bij (onderling twistende) historici, geldt dat aldus niet voor de filosofisch interessantere normatief-ethische kwestie.

Mijn benadering betekent dat ik voorbijga aan (populaire) tegenargumenten die, zelfs voor zover juist of politiek relevant, een hoog rode haring- of tu quoque-gehalte hebben, zoals dat: slavernij universeler was dan de trans-Atlantische; de slavernij en slavenhandel in Afrika zelf begonnen; het Westen de slavernij heeft afgeschaft; er ook Europese christenslaven in Noord-Afrika waren; zwarte activisten soms zelf een (familiaal) slavernijverleden hebben; we ons moeten richten op ‘moderne slavernij’; met slavernijexcuses ‘het einde zoek’ is (‘teruggaan tot de hunebedden’, kinderarbeid); en slavernijexcuses juridisch ‘de deur

openzetten voor herstelbetalingen'. Ter wille van de argumentatie negeer ik ook de comfortabel-relativistische kritiek dat slavernij vroeger acceptabel werd geacht.

De bezwaren die ik zal ontwikkelen behelzen: een kernbezwaar van niet-oprechtheid van slavernijexcuses; twee bezwaren tegen pogingen de niet-oprechtheid te elimineren en excuses verder te rechtvaardigen; en een bezwaar tegen de staat als excusesaanbieder. Mijn kernpositie zal zijn dat de afstand tussen het heden en het (slavernij)verleden *kwalitatief* zodanig groot is dat 'toe-eigening' van het slavernijverleden door hedendaagse vragers en aanbieders van excuses moreel dubieus is. Juist vanuit verbijstering dat ooit afschuwelijke slavernij grootschalig plaats had in de Nederlandse geschiedenis, moeten we het gedrag van de daders niet voor hedendaagse doeleinden willen aanwenden, maar die uit respect voor de feitelijke slachtoffers in onze geschiedenis laten.¹

Excuses

Excuses, politiek of anderszins, hebben een communicatief karakter, aldus communicatiewetenschapper-theoloog Anne van der Meiden. Excuses die de ene partij aanbiedt leiden idealiter tot vergeving door de andere partij, zodat beide een pijnlijke gebeurtenis kunnen afsluiten en samen constructief verder kunnen. Hiertoe gelden voorwaarden: beide partijen vinden dat er iets te excuseren valt; de excuses worden oprecht gemaakt en ervaren; en partijen vergeven elkaar. (Van der Meiden; Visser; vgl. ADS, p. 41)

¹ Zoals gangbaar in het Nederlandse debat over slavernijexcuses doet dit artikel weinig recht aan de discussie over de buiten-Nederlandse implicaties van het slavernijverleden (Suriname, Antillen, vooral ook Indonesië). Behalve echter dat veel van de te ontwikkelen bezwaren ook impliciet of indirect gelden voor excuses aan slavernijnazaten buiten Nederland (die bijvoorbeeld in gebieden wonen die langdurig ontwikkelingshulp vanuit Nederland hebben ontvangen), lijken uitwaartse 'deexcuses' een slecht en kansloos idee.

De academische literatuur over ‘formele excuses’ suggereert overeenstemming over een aantal basiseisen, aldus de Canadese socioloog-mensenrechtenspecialist Rhoda Howard-Hassmann. Allereerst behelzen die de vaststelling en erkenning van de feiten van de zaak, zodat twistvrij een gemeenschappelijke geschiedenis kan worden geschreven die voor beide partijen aanvaardbaar is. Vervolgens moet de excusesaanbieder elk misdrijf identificeren, zodat de enormiteit van het aan de ontvangers gedane kwaad openbaar wordt. De excuses moeten oprecht zijn en de aanbieder moet spijt en berouw betuigen over het gedane kwaad; aldus maakt zij de ontvanger duidelijk te beseffen dat de eigen handelingen verkeerd waren. De excusesaanbieder moet empathie en respect voor de ontvangers tonen, opdat de verhouding tussen beide partijen weer in evenwicht kan worden gebracht en elke sociale waardevermindering die het kwaad bij de ontvangers heeft veroorzaakt wordt opgeheven. De excusesaanbieder moet beloven de handeling waarvoor zij excuses aanbiedt niet te herhalen. Ten slotte moet de excusesaanbieder de bevoegdheid hebben tot formele excuses als legitieme, geloofwaardige vertegenwoordiger van de entiteit die verantwoordelijk is voor het kwaad. (Howard-Hassmann, p. 38-39)

Formele excuses wortelen in een morele visie op politieke verzoening: vervreemding en vijandschap overwinnen en vreedzame, coöperatieve verhoudingen gebaseerd op gemeenschappelijke solidariteit herstellen. Vandaar dat excuses aanbieden meer inhoudt dan welgemeend ‘sorry’ zeggen; het behelst het bouwen van rechtvaardige instituties en relaties tussen partijen, evenals erkenning, herstel, excuses en bestraffing, en idealiter vergeving als moreel sluitstuk. Vergeving vergroot de kans op verzoening, maar kan alleen plaatsvinden als berouw wordt gezien als authentiek, waarvan juist een kenmerk is dat overtreders bereid zijn wettelijke bestraffing te accepteren. (Amstutz, hoofdstuk 6; Bentley 2016a, p. 20-48)

Zoals filosoof Paul van Tongeren toevoegt, betekent excuses aanbieden in het politieke (slavernij)discours een schulderkenning die spijt- en berouwbetuigingen overtreft.

Spijt en berouw, zoals eerder door Nederlandse regeringen uitgesproken, behelzen louter morele verantwoordelijkheid, terwijl excuses tevens een compensatieverplichting ofwel financiële aansprakelijkheid impliceren. Aldus onderscheiden formele excuses zich door een principe van herstelrecht: de tenminste principiële erkenning van financiële aansprakelijkheid. (Van Tongeren) Volgens Veraart en mensenrechtenspecialist-advocaat Liesbeth Zegveld is de kans op succesvolle rechtszaken om herstelbetaling voor de slavernij minimaal; voor iets wat betrekkelijk ver in het verleden ligt, is het welhaast ondoenlijk op individueel niveau causaal verband van schade te bewijzen. (Soudagar; Salm; vgl. Boodt) Toch bestaat bij aangeboden formele excuses ook voor juridisch niet-afdwingbare herstelbetalingen een morele verplichting van de aanbieder hiertoe en een moreel recht van de ontvanger hierop.

Wanneer hieronder de roep om excuses voor het Nederlandse slavernijverleden wordt geanalyseerd, is een kernvraag in hoeverre slavernijexcuses corresponderen met bovenstaand denkkader voor politiek-formele excuses.

De roep om excuses voor het Nederlandse slavernijverleden

Waarom slavernijexcuses? Dagblad *Trouw* brengt tegen Rutte in dat excuses “nodig [zijn] voor verzoening”. Excuses kunnen recht doen aan “de pijn van historisch gewortelde achterstelling en discriminatie”. Huidige generaties dragen medeverantwoordelijkheid voor de slavernij en de hieruit voortgekomen achterstelling: “we zijn er in Nederland allemaal mee opgegroeid”. Het veranderde staatsbestel mag ons niet tegenhouden. (Redactie *Trouw*)

Het door de regering ingestelde Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden adviseerde in zijn vorig jaar uitgebrachte rapport “dat de Staat der Nederlanden, mede als rechtsopvolger van eerder Nederlands gezag, die slavenhandel en slavernij direct of indirect

heeft toegestaan, mogelijk gemaakt, bevordert of bedreven, hiervoor bij wet zijn excuses aanbiedt...[en] de bereidheid uitspreekt om dit historisch onrecht, dat tot op heden in velerlei vormen wordt ervaren, zoals discriminatie en institutioneel racisme, zoveel mogelijk te herstellen.” (ADS, p. 7; vgl. Van Rijn et al.) Hiertoe wijst het op de alom aanwezige ‘doorwerking’ van het slavernijverleden, zoals blijkt uit: institutioneel racisme (toeslagenaffaire bij de Belastingdienst, etnisch profileren door de politie); alledaags racisme; achterstelling en discriminatie; racisme op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, de sport, de zorg, de media en cultuur; kansenongelijkheid; de Gouden Koets en Zwarte Piet.

Het adviescollege beklemtoont “dat excuses oprecht zijn en voortkomen uit een daadwerkelijk besef van de betekenis en reikwijdte van het slavernijverleden voor het heden, zowel voor nazaten van slaafgemaakten als voor nazaten van slavenhouders. Spijtbetuiging (berouw) getuigt van een grondig besef van wat is en nog steeds wordt aangedaan, besef van de gevolgen tot op heden en van de morele verplichting van herstel en vergoeding of genoegdoening.” (ADS, p. 40) Aldus benadrukt het behalve de noodzaak van het besef van doorwerking ook de oprechtheid van excuses, evenals de morele reparatieverplichting.

In de roep om slavernijexcuses spelen ervaringsverhalen van nazaten een hoofdrol. Voormalig Rotterdams PvdA-raadslid en excusesstrijder Peggy Wijntuin vertelt: “[V]oor mij is de slavernij niet iets wat ver weg is: ik ben de vierde generatie sinds de afschaffing...Mijn krotoema (overgrootmoeder) heeft het nog meegemaakt. En mijn moeder, haar kleinkind, is door haar grootgebracht. Dat slavernijverhaal heeft in mijn moeder gezeten, en al haar dromen en strijdbaarheid zitten in mij...Ik ben hier omdat jullie daar waren...De wereldzeeën die bevaren zijn, de veroveringen en de gruwelijke daden die Nederland heeft verricht, kwamen voort uit superioriteitsdenken, en dat denken werkt door. Het gaat om de erkenning van dat gezamenlijke verleden.” (Brassem 2021b) Ook het adviescollege vermeldt: “wij zijn hier

omdat jullie daar waren”; “En in ieder geval betekent het: wij hebben alle recht om hier te zijn.” (ADS, bijlage 4c, p. 24)

Voormalig CDA-politicus en excusesstrijder Kathleen Ferrier stelt: “Ik vind excuses aanbieden belangrijk omdat je daarmee je eigen positie relateert en de ander op de voorgrond plaatst. Het gaat om erkenning van de misdaden van toen, door de schuldigen van toen: de staat, de stadsbesturen, de kerk...Excuses zijn het begin van een helend, spiritueel proces...De verhalen moeten...gaan over hoe dat slavernijverleden doorwerkt in het heden, in vaak onbewuste gevoelens van superioriteit en inferioriteit...Door het delen van de pijn – van iedereen die zich achtergesteld voelt – kun je komen tot een gemeenschappelijke taal en gemeenschappelijke symbolen.” (Brassem 2021b)

Voorstanders van slavernijexcuses bepleiten dat voor een nationaal totaalbeeld de staat de excuses aanbiedt. Filosoof Wim Dubbink stelt: “Het is de...staat als vertegenwoordiger van [Nederland met zijn collectieve verantwoordelijkheid] die hier moet instappen en zijn excuses moet aanbieden voor zijn slavernijverleden.” (Aert) Veraart redeneert: “Regeringen...zijn rechtsopvolgers van voorgaande regeringen...en in die zin bevoegd om historisch onrecht te adresseren en te repareren.” (Brassem 2021b) Het adviescollege betoogt: “Het gaat er...niet om individuele personen aan te wijzen als schuldigen, maar om het erkennen van het door de slavernij toegevoegde leed, en het nemen van verantwoordelijkheid met zicht op een toekomstige verhouding. Excuses worden dus niet verwacht van individuen, maar van de staat.” (ADS, p. 40) Met het Plakkaat van Verlating uit 1581 als begin van Nederland zijn de slavenhandel en slavernij van latere eeuwen ook iets van Nederland. “Voor de slavernij die juridisch toegestaan was tussen 1814 en 1863 ligt het nog eenvoudiger: er [bestaat] een sterke continuïteit...tussen de Nederlandse staat van de Grondwet van 1814 en de huidige Staat der Nederlanden.” (ADS, p. 34)

Niet-oprechtheid van excuses

Voorstanders van slavernijexcuses delen de eis dat formele (wettelijke) excuses oprecht zijn. Er bestaan echter serieuze redenen waarom bij slavernijexcuses zowel vragers-ontvangers als aanbieders niet aan de oprechtheidseis kunnen voldoen.

Vanuit Van der Meidens communicatiebeschouwing verduidelijkt HR-manager Huib Visser via een eigen nazaat-ervaringsverhaal dat zonder directbetrokkenen slavernijexcuses oprechtheid missen. “Mijn ouders zaten in een Japans interneringskamp. Jarenlang vroegen ex-geïnterneerden Japan om excuses voor hun enorme leed; die kwamen niet...[Z]ou ik behoefte hebben aan excuses van Japan[?]...‘Nee’. Hun internering beïnvloedde zeker mijn leven, maar dat leed is mijn ouders aangedaan; niet mij. Dus ik kan niet ‘vergeven’. En de excuses zouden komen van Japanners die geen enkele betrokkenheid hadden. Zo’n excuus heeft voor mij weinig waarde. Dan...de [Nederlandse] slavernij[:]...zowel de veroorzakers als de slachtoffers zijn reeds zeer lang dood. Wie kan er nu nog oprecht excuses aanbieden voor die misstanden...? En wie kan daarvoor nu welgemeend ‘vergeven’? Niemand!” (Visser) Vissers plausibele punt is dat noch de afstammelingen van slavenhouders noch die van slaafgemaakten de plaats kunnen innemen van degenen die bij de slavernij betrokken waren, zodat excuses niet meer oprecht kunnen worden overgebracht en vergeven. Dat hedendaagse excusesaanbieders geen wettelijke bestraffing hoeven te riskeren versterkt dit. Aldus lijken excuses voor het slavernijverleden niet inpasbaar binnen het eerder opgestelde denkkader.

Vervolgens zouden we kunnen stellen dat moreel gezien slavernijexcuses niet eens meer aangeboden *mogen* worden en de slavernij niet eens meer vergeven *mag* worden. Bedenk hierbij dat de vroegere slavernijpartijen mogelijk niet zouden hebben *gewild* dat er namens hen excuses worden uitgewisseld. Wellicht moeten wij in afwezigheid van de daders

en slachtoffers erin berusten dat het kwaad en het leed van destijds blijven staan als onvergeeflijk. Aldus blijkt een breed *kwalitatief* verschil tussen toen en nu.

Bovenstaande redenering vindt steun in de aanklacht van de Amerikaanse politiek filosoof Jason Hill, zelf afstammeling van slaafgemaakten, die uitlegt hoever de niet-oprechtheid van Amerikaanse slavernijexcuses strekt door hun inherent-polariserende karakter: “De notie van een collectief excuus...tracht te spreken namens dode mannen die...misschien geen excuses hebben willen aanbieden voor...de slavernij...Hedendaagse politici kunnen de morele kwaden...erkennen, maar zij kunnen niet namens de daders excuses aanbieden. Een oprecht excuus [veronderstelt] vergiffenis door hen aan wie de excuses zijn gericht en een vergeving van het kwaad. Het morele raadsel hier is dat afstammelingen van slaafgemaakten niet de...stand-ins voor hun voorouders kunnen zijn...Wat kwalificeert een afstammeling van een slaafgemaakte om een excuus te aanvaarden, aangeboden door een...regering die geen banden heeft met de opzichters van een schandelijke vorm van mensenhandel? Het excuus zelf [inclusief een collectieve aanspraak erop] lijkt me...onbedoeld maar impliciet racistisch. Het is gebaseerd op...schuld-door-associatie. [Het] is ook bedoeld om...witte mensen aan te klagen voor de morele misdaden die hun voorouders al dan niet hebben begaan tegen de voorouders van Afro-Amerikanen.” (Hill)² De aangehaalde ik/wij-jullie-tegenstelling bij Wijntuin en het adviescollege suggereren dat Hills klacht niet zomaar overdreven is voor de Nederlandse situatie. Hun citaten construeren een polariserende tegenstelling, waarvoor vervolgens verzoening de oplossing zou moeten zijn.

Veraart oppert een uitweg: “Je hoort vaak dat excuses alleen waarde kunnen hebben als ze komen van iemand die zelf rechtstreeks verantwoordelijkheid draagt voor het onrecht, en dat excuses voor slavernij daarom onzinnig zijn. Maar dan mis je...dat bepaalde typen

² Vertalingen van Engelse citaten zijn van de auteur van dit artikel.

onrecht door generaties heen gaan.” (Brassem 2021b) Deze claim van ‘doorwerkend onrecht’ vereist nadere analyse.

Ondeugdelijkheid van ‘doorwerking’

‘Doorwerking’ – het slavernijonrecht is pijnlijk door generaties heengegaan – vormt hét ‘vraagkant’-argument om het standaardbezwaar van ‘geen daders, geen slachtoffers meer’ te pareren. Wellicht kunnen slavernijexcuses aldus worden verenigd met het excuses-denkkader. Ik zal echter betogen dat het argument ondeugdelijk is. ‘Doorwerking van het slavernijverleden’ wordt vaak als onbetwistbare waarheid geponeerd, maar een bewijsvoering die subjectiviteit overstijgt en anderen kan overtuigen van de gepastheid van formele (wettelijke) excuses ontbreekt. Bovendien marginaliseert het doorwerking-argument nazaten die het slavernijleed anders wegen en suggereert het een dubieuze omgang met de slavernij.

Allereerst is de empirische basis voor ‘doorwerking van het slavernijverleden’ – anders dan voor het bestaan van misstanden van racisme, achterstelling en discriminatie als zodanig – zwak. Zoals gezegd moeten excusesaanbieders en -ontvangers het eens zijn over de feiten van de zaak voor een gemeenschappelijke geschiedenislezing. Wanneer een partij formele excuses vraagt moet worden geëist dat bewijs wordt overlegd van gedane pijn en onrechtvaardige behandeling die boven redelijke twijfel verheven is. Een excusesaanbieder, zeker wanneer die een bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid draagt, moet verzekerd zijn van een adequate empirische grondslag. Ten eerste echter bieden zij die hameren op doorwerking maar weinig hard bewijs en blijft het bij een massief-vage bewering. Zo lijkt het adviescollege te worden gedreven door een geloof in alom ‘voelbare’ doorwerking en de subjectieve doorwerking-indrukken van geselecteerde gesprekspartners, discussianten en

wetenschappers. (ADS) Het suggereert doorwerking van het slavernijverleden op de arbeidsmarkt (ADS, p. 27-28), maar geeft geen (overtuigende) bewijsvoering. Dubbink meent dat “doorwerking...ook nu nog duidelijk zichtbaar” is, omdat aan “het hedendaagse racisme jegens zwarte mensen...de slavernij mede...ten grondslag ligt” (Aert); hij toont die ‘doorwerking’ echter niet aan. Migratiedeskundige Leo Lucassen stelt dat “de structurele ongelijkheid en de racialisering van het mensbeeld die [uit de slavernij] voortvloeiden” zich hebben gemanifesteerd in “de Kindertoeslagaffaire bij de Belastingdienst, etnisch profileren door de politie en systematische discriminatie door werkgevers” (Lucassen); maar ook hij onderbouwt het veronderstelde historische verband niet. Ten tweede kampen allerlei minderheden in Nederland met racisme, discriminatie en achterstelling. Dat zwarte slavernijnazaten dit alles ervaren is dan moeilijk zomaar te zien als ‘doorwerking’ (met de Gouden Koets en Zwarte Piet op hun retour).

Vervolgens moet vanuit excusesperspectief de pijn die nazaten door doorwerking kunnen ervaren kritisch worden gezien. Ten eerste is volgens de eerdergenoemde peilingen nog altijd 20-30 procent van de zwarte nazaten in Nederland geen voorstander van slavernijexcuses, wat suggereert dat een serieuze minderheid de doorwerking-pijn tenminste relativeert. Ten tweede is het lijden van nazaten moeilijk vergelijkbaar met het onmenselijke lijden van de slaafgemaakten zelf, degenen die zeker recht hadden op excuses en schadevergoeding. Hierbij komt dat slavernijnazaten in Nederland meedelen in de nationale verworvenheden van na de slavernij. Kortom, de implicatie van het doorwerking-argument dat de gevolgen die nazaten ervaren (ruwweg) corresponderen met het vroegere slavernijleed is onhoudbaar. Al duurt racisme voort, een kwalitatief verschil tussen toen en nu bestaat ook.

Tegen bovenstaande argumentatie zou kunnen worden ingebracht dat de verhalen van nazaten moeten worden gehanteerd als uitgangspunt voor excuses, niet een afstandelijke (‘witte’) analyse; zoals ook Wijntuin en Ferrier suggereren, kunnen alleen hun vertolkingen

van het doorwerkende, ‘voelbare’ slavernijleed verduidelijken waarom excuses voor het slavernijverleden gepast blijven. Toch faalt deze redenering.

Ten eerste is subjectief gevoelde pijn ontoereikend om een ander tot oprechte excuses te bewegen, zeker indien het verhaal daarbij, ook indien ‘waar’, voor die ander ontoegankelijk wordt. Hoe kan iemand serieus excuses aanbieden, als zij niet kan beseffen waarvoor precies, geen deelgenoot kan zijn van het pijnverhaal van de vrager maar dat kritiekloos heeft te accepteren? De ander heeft recht op een doorzichtige bewijslast betreffende het ervaren grote leed, zeker als het moet gaan om formele (wettelijke) excuses die tenminste een morele plicht tot herstelbetalingen behelzen. Hooguit kan de ander onvolwaardige excuses aanbieden: ‘als jij pijn hebt van het slavernijverleden en ik ben daarvoor dan blijkbaar verantwoordelijk, dan mijn excuses’. Oprechtheid wordt hiermee niet gediend.

Ten tweede lijkt sprake van willekeur wanneer alleen de verhalen van nazaatactivisten als uitgangspunt wordt genomen. Dat onder nazaten geen consensus bestaat over slavernijexcuses roept de vraag op hoe breed gedeeld de pijnervaring-verhalen zijn en of pijn-relativerende ervaringen genegeerd mogen worden. Vergelijk het verhaal van de zwarte Amerikaanse journalistiek-hoogleraar Jelani Cobb: “Hier is mijn eigen bekentenis: ik denk niet elke dag aan de slavernij. De meeste zwarte mensen die ik ken doen dat ook niet...[D]e echte triomf ligt in de weigering je menselijkheid te laten bepalen door de onmenselijkheid van anderen. In mijn onderwijs over Afro-Amerikaanse geschiedenis...wijs ik racisme toe aan een soort brutale sfeer – alomtegenwoordig maar zeker niet almachtig. Wij denken echter wél aan gezondheidszorg, onderwijs, detentie, werkloosheid, hiv, uitsluiting[: zorgen van mensen van allerlei kleur]...Bied ons geen excuses aan, maar kom tegemoet aan onze wettelijke belangen.” (Cobb) Mij lijkt een dergelijk relaas evenzeer authentiek en aldus van gewicht, ook al omdat het wél wezenlijke hedendaagse problemen benadrukt, los van de slavernij en

breder dan zwarte nazaten alleen. Bovendien wijst Cobb op het keuze-element in de omgang met vroeger leed, zelfs als dat nog doorwerkt, waarop ik ‘ten derde’ inga.

Ten derde is de onvermijdelijkheid van pijnbeleving die het doorwerking-argument suggereert betwistbaar, omdat zwarte nazaten er ook anders mee zijn omgaan en daarvoor blijkbaar kunnen kiezen. Zoals slavernijnazaat Hill opmerkt, kunnen slavernijexcuses uitmaken voor Afro-Amerikanen “die *geloven* dat ze de erfgenamen zijn van een kwade traditie die nog steeds schade en onrechtvaardigheid doorgeeft”, echter waar “anderen *zichzelf zien* als vrije burgers van een republiek die hun onvervreembare rechten erkent en tegen de inbreuken door anderen beschermt, [burgers die] aldus de behoefte aan excuses al lang zijn gepasseerd”. (Hill, nadrukken toegevoegd) Of overweeg de positie van de zwarte psychiater-filosoof en racisme-ervaringsdeskundige Frantz Fanon: “Ga ik de hedendaagse witte man ter verantwoording roepen voor de slavenschepen van de zeventiende eeuw [en zo een schuldbesef in zijn geest oproepen]?...Ik heb het recht niet om mezelf te verstrikken in wat het verleden heeft bepaald. Ik ben niet de slaaf van de slavernij die mijn voorouders ontmenselijkte.” (Fanon, p. 230). Zoals blijkt uit nazaatstemmen als die van Cobb, Hill en Fanon bestaat minstens de optie het slavernijverleden minder voelbaar te laten zijn in het eigen leven en zich niet het enorme leed van de slavernijslachtoffers toe te eigenen. Hedendaags racisme wordt aldus geenszins gebagatelliseerd.

Moreel gezien is het hoofdprobleem van het doorwerking-argument dat het, zelfs indien historisch-empirisch plausibel, aan ‘tegenwoordig-stelling’ van de slavernij doet, binnen de context van een principieel-antiracistisch land: als argument voor slavernijexcuses doet het alsof de slavenhandel en slavernij – bestempeld als ‘misdrijven tegen de menselijkheid’ (ADS) – moreel vergelijkbaar zijn met hedendaagse racisme-gerelateerde misstanden, wat zowel afdoet aan de hedendaagse sociaalpolitieke verantwoordelijkheid voor

racisme en discriminatie als effectief onrecht doet aan (de slachtoffers van) het vroegere slavernijkwaad. Dit vereist uitwerking.

Ten eerste verzwakt het doorwerking-argument de verantwoordelijkheid voor racisme en discriminatie jegens zwarte slavernijnazaten, omdat het de nadruk verschuift van vermijdbaarheid van foutieve hedendaagse menselijke keuzen naar de welhaast automatisch voelbare doorwerking van een verkeerd verleden naar hedendaagse misstanden. Juist echter omdat huidige misstanden haaks staan op (grond)wettelijk vastgelegde, antiracistische grondovertuigingen van onze samenleving zijn die keuzen vatbaar voor morele kritiek en juridische veroordeling. Het verzwakkingsprobleem strekt verder, doordat het doorwerking-argument uiteindelijk hedendaagse misstanden exploiteert: als namelijk in Nederland verschijnselen van racisme en discriminatie waren uitgebannen – dat sociaal en politiek wél de juiste keuzen waren gemaakt – dan was er geen slavernijverleden geweest dat had ‘doorgewerkt’ en aldus aanleiding kon zijn tot ‘excuses’. Als men deze implicatie wil vermijden – zo van: de juiste keuzen maken is niet of nauwelijks mogelijk in een samenleving met een racistisch slavernijverleden – dan komt men weer uit bij de onaantrekkelijke uitkomst van een verzwakte verantwoordelijkheid tegenover zwarte medelanders; of men handhaaft de volle hedendaagse verantwoordelijkheid, maar dan kan hooguit excuses worden aangeboden voor de doorwerking op zich en zou de misdaad van slavenhandel en slavernij waarvoor de excusesoproep bestaat niet mogen ‘meeliften’. De hedendaagse resultaten van doorwerking behoren niet zomaar te fungeren als hefboom om het slavernijverleden zelf binnen de excuses te trekken; veeleer is het logisch de doorwerking zelf te bestrijden, zodat het slavernijverleden geen kwestie meer vormt en het doorwerking-argument zichzelf uitschakelt.

Ten tweede doet het doorwerking-argument zelf afbreuk aan de slavernij als misdrijf tegen de menselijkheid, als absoluut kwaad. Zoals we zagen benadrukt het adviescollege ‘dat excuses voortkomen uit besef van de betekenis en reikwijdte van het slavernijverleden voor

het heden. Spijtbetuiging getuigt van besef van wat is en nog steeds wordt aangedaan.’ Dit echter suggereert *concept creep* (Haslam): hedendaagse misstanden van racisme en discriminatie, hoe afkeurenswaardig ook, worden moreel op één lijn gesteld met slavenhandel en slavernij, terwijl die ‘misdrijven tegen de menselijkheid’ waren en als zodanig onvergelijkbaar afschuwelijk. Dit doet sterk betwijfelen of men het slavernijverleden überhaupt mag invoeren om hedendaagse kwesties te beslechten, zelfs al zijn die het resultaat van doorwerking. In plaats van dat we stilstaan bij het intrinsieke, absolute kwaad van de slavernij wordt die tot instrument gemaakt voor hedendaagse doeleinden, alsof uitingen van racisme en discriminatie in een niet-raciaal-ideologisch georganiseerd, niet op een witte superioriteitsideologie gevestigd land waarin dergelijke zaken principieel worden afgekeurd, bestreden en althans strafbaar zijn eveneens (zo ongeveer) als ‘misdrijven tegen de menselijkheid’ moeten worden gekwalificeerd. Dit doet het onmenselijke leed van de slavernij tekort. Impliciet wordt meer gewicht toegekend aan slavernij*doorwerking* dan aan het slavernijverleden zelf, want het eerste blijkt doorslaggevend voor waarom er excuses zouden moeten komen voor het laatste.

Het doorwerking-argument is ondeugdelijk voor excuses voor ‘het slavernijverleden’. Voor oprechte en overtuigende slavernijexcuses is een uitweg nodig die tenminste de brug naar het verleden wél overtuigend kan slaan.

Zwarte nazaten in morele gespletenheid

De ondeugdelijkheid van ‘doorwerking’ laat onverlet dat het Nederlandse verleden zwarte slavernijbladzijden kent. Misschien moeten we de ‘medeverantwoordelijkheid’ van de huidige generatie voor het slavernijrecht nader bezien. Van Tongeren bepleit “te erkennen dat we

deel uitmaken van gemeenschappen, of we willen of niet”. (Van Tongeren; vgl. Boodt) Aldus kunnen we aan de ‘aanbodkant’ onze slavernijverantwoordelijkheid erkennen als leden van de Nederlandse gemeenschap, waarvan de geschiedenis onze morele identiteit bepaalt. We aanvaarden dan de collectieve verantwoordelijkheid die past bij Nederland als historische gemeenschap die betrokken was bij de slavernij. Slavernijexcuses kunnen zo wellicht voldoende oprecht op het denkkader aansluiten.³

Ogenschijnlijk biedt Van Tongerens historisch-communitaristische argument een solide fundament voor slavernijexcuses. Het herinnert aan hoe filosoof Alasdair MacIntyre betoogt dat wij onze morele identiteit ontleen aan het behoren tot een gemeenschap, ook als die een slavernijverleden kent. We zien onszelf dan niet als geschiedenis- en traditielose individuen die stellen niet verantwoordelijk zijn voor wat ons land vroeger deed. MacIntyre acht zo’n individualistische houding typerend voor witte Amerikanen die elke verantwoordelijkheid voor de slavernij ontkennen: “Ik heb nooit slaven gehad”; of voor Amerikanen die subtieler een afgebakende verantwoordelijkheid accepteren waarbinnen de kosten voor zwarte Amerikanen worden afgemeten aan de baten die zijzelf indirect bij de slavernij hebben gehad. In beide gevallen, aldus MacIntyre, wordt “een Amerikaan-zijn” niet gezien als deel van iemands morele identiteit. Hiertegenover stelt MacIntyre zijn narratieve mensvisie: mijn levensgeschiedenis is ingebed in het verhaal van de gemeenschappen waaraan ik mijn identiteit ontleen. Mijzelf afsnijden van het verleden waarmee ik geboren ben, is mijn huidige relaties vervormen. (MacIntyre, p. 220-221, citaten 220) Niettemin faalt het Van Tongeren-MacIntyre-argument als historische gemeenschap-argument voor slavernijexcuses, omdat dit behalve onbepaald te ‘romantisch’ is om op het huidige Nederland van toepassing te kunnen zijn; een toepassing is zelfs polariserend.

³ Deze paragraaf biedt een uitwerking van een vroegere passage. (Kamminga)

Ten eerste: als het historische gemeenschap-argument wél van toepassing zou zijn op de Nederlandse omgang met het slavernijverleden, dan betekent dat nog niet dat formele excuses moeten worden aangeboden, die verder gaan dan de al betuigde ‘spijt en berouw’. Meer doen aan nationaal erkennen, herdenken en onderwijzen van slavenhandel en slavernij zou ook toereikend kunnen zijn. Behalve MacIntyre concludeert ook Van Tongeren niet expliciet dat excuses aan slavernijnazaten gepast zijn.

Het tweede, ‘romantische’ probleem is fundamenteeler: *gemeenschapsverandering*. Het argument van collectieve verantwoordelijkheid (en dus excuses) voor het Nederlandse slavernijverleden loopt moreel vast op de historische ontwikkeling naar een multiculturele samenleving die de Nederlandse ‘historische gemeenschap’ ingrijpend heeft gewijzigd. In de afgelopen eeuw is die gemeenschap veranderd van een van overwegend witte Nederlanders in een van Nederlanders van allerlei kleur, achtergronden en herkomst; bedenk hierbij dat de Nederlandse slavernij niet hier plaatsvond en dat veel nazaten destijds naar Nederland zijn gekomen. Toepassing van het Van Tongeren-MacIntyre-argument op nationale excuses leidt tot twee, voor zwarte Nederlanders merkwaardige alternatieven: multicultureel wordt de zwarte bevolking binnen de Nederlandse gemeenschap in een ongemakkelijke dubbelrol gezet; mono-cultureel worden excuses ‘wit’, waardoor de zwarte bevolking buiten de Nederlandse gemeenschap wordt geplaatst. Dit vereist uitleg.

Bij aangeboden slavernijexcuses zijn zwarte nazaten niet alleen ontvangers maar ook aanbieders, omdat ze ervoor gekozen hebben bij Nederland te horen en aldus net als alle andere generatiegenoten onvermijdelijk ‘besmet’ zijn geraakt (economisch en qua identiteit) met de ‘profijtelijke’ effecten van het kwalijke nationale slavernijverleden. Dit dubbelrolprobleem zou nog pijnlijker zijn als Nederland ondertussen een zwarte premier of zwarte(re) regering had die de excuses zou moeten overbrengen. (Bentley 2016b) Te proberen deze absurditeit te vermijden opdat zwarte nazaten de excuses louter ontvangen, heeft als

neveneffect dat zij moreel buiten de excuses-aanbiedende – want weer (grotendeels) ‘witte’ – nationale gemeenschap worden geplaatst: de prijs van excuses (en eventuele herstelbetalingen) is dat het morele recht op gelijkwaardig lidmaatschap wordt uitgeschakeld. Terwijl deze prijs te hoog lijkt – veelbetekenend zegt voormalig NOS-nieuwspresentator en slavernijnazaat Noraly Beyer geen excuses te hoeven maar gelijkheid te eisen (Omroep Zeeland; vgl. citaat Cobb, hierboven) – veronderstellen de veelal linkse activisten die excuses (en vaak herstelbetalingen; bijv. geïnterviewden in Soudagar) voor de nazaten eisen ironisch genoeg het door extreemrechts nogal eens als ‘wit’ geziene, ‘ware’ karakter van de Nederlandse gemeenschap, een waarin zwarte nazaten geen (gelijke) plaats innemen.

Aldus blijkt hoe onheus polariserend de roep om slavernijexcuses is. (Hill) Terecht schrijft het adviescollege, zoals we eerder zagen: ‘Wij hebben alle recht om hier te zijn.’ (Vgl. Walzer, p. 49) Maar juist daarom is het opmerkelijk hoezeer de roep om slavernijexcuses, bovenop het lidmaatschap van de Nederlandse samenleving, een tegenstelling creëert tussen ‘wij’ en ‘jullie’, ‘zwart’ en ‘wit’, of ‘de ander’ en ‘je eigen positie’; de citaten van Wijntuin en Ferrier, evenals het adviescollege, plaatsen deze categorieën in het heden tegenover elkaar, met als typerendste slogan: ‘Wij zijn (Ik ben) hier, omdat jullie daar waren.’ Zo wordt het ‘witte’ deel van het huidige Nederland (‘jullie’) effectief in de beklagdenbank geplaatst en tenminste enige schuld aangepraat vanwege het potentieel-kwade gedrag van hun voorouders.

Het historische gemeenschap-argument voor slavernijexcuses faalt, omdat het de slavernij het hedendaagse Nederland in projecteert. Ten onrechte doet ook dit argument aan tegenwoordig-stelling, maar dan binnen een multiculturele samenleving: alsof de slavernij niet eeuwen geleden plaatsvond, vanuit een ruwweg mono-culturele samenleving, elders. Juist binnen de logica van het historische gemeenschap-argument hebben zwarte nazaten die na de slavernij hebben gekozen voor het lidmaatschap van de Nederlandse samenleving – en recht hebben op volledig lidmaatschap – moreel hun eventuele zaak voor excuses opgegeven. Het is

dit lidmaatschap van een imperfecte maar democratische rechtsstaat die slavernij veroordeelt zelf dat verzoening bewerkstelligt, al frustreren racisme en discriminatie voltooiing daarvan.

Gelegenheidsstaat in morele spagaat

Voorstanders van slavernijexcuses menen dat de Nederlandse staat voldoet aan de eis dat de aanbieder de bevoegdheid tot excuses bezit als legitieme, geloofwaardige vertegenwoordiger van de entiteit die verantwoordelijk is voor het kwaad. Ik zal nader betogen dat ook dit argument moreel faalt; dat de staat de excuses moet aanbieden versterkt de niet-oprechtheid.

De staatsopvatting van de excusesvoorstanders brengt ons staatsbestel – beschikbaar om ‘in te stappen’ (zoals Dubbink onbedoeld treffend opmerkt) maar als parlementair-democratische rechtsstaat ver verwijderd van toenmalige staatsbestellen – in een moreel onhoudbare positie, net als trouwens de beoogde excusesontvangers. Voor Ruttens Jodenvervolging-excuses gold dat “de laatste overlevenden nog onder ons zijn”, de excuses “namens de regering” waren en “het overheidshandelen van toen” betroffen, en geen serieus verschil in staatsbestel bestond. Bij slavernijexcuses daarentegen zou het moeten gaan om niets minder dan excuses voor het collectief-nationale verleden, opdat nationale verzoening mogelijk wordt. Wat dan dreigt zijn slavernijexcuses als twijfelachtige oprekking van de Jodenexcuses, aan te bieden door een huidige regering voor een vroeger misdrijf onder kwalitatief ander staatsbestellen, ook voor dat deel waarvoor de toenmalige staat niet volledig (direct) verantwoordelijk was. Aldus belandt de staat in een split tussen overmatige verantwoordelijkheidsaanvaarding en feitelijke capaciteit tot beperkte dekking. Dit laatste relateert effectief ook het veronderstelde slavernijleed bij nazaat-ontvangers (verder). Ik werk dit uit.

Allereerst is de mate van staatsdaderschap dubbel problematisch. Ten eerste: hoewel het adviescollege formeel een punt heeft dat de slavernijmisdrijven vanuit dezelfde staat plaatshadden, miskent het de wezenlijke verschillen in staatsvorm. De Nederlandse staat heeft ten opzichte van de toenmalige daderstaat een kwalitatief-morele vooruitgang doorgemaakt, met onder meer zijn herziene Grondwet. Zo biedt artikel 1 een fundamenteel-juridische verankering voor de gelijke behandeling van zwarte nazaten in Nederland als volwaardige burgers en de woede over bijvoorbeeld het gebruik van etniciteit als criterium door de Belastingdienst. Aldus is de staat te zeer (ten goede) veranderd om oprecht – en niet ‘neerbuigend-koloniaal’ (Bentley 2016a, p. 41; 2016b) – vergeving te kunnen vragen in de plaats van de daderstaat van toen.

Ten tweede suggereert ‘slavernijexcuses door de staat’ dat het destijds de staat was die de misdrijven beging, terwijl slavenhandelaren en slavenhouders zelfstandig handelden. De Nederlandse staat was nauw betrokken bij de slavernij, maar die was niet primair een staatsproject. Wat echter dreigt is dat ‘alle’ slavernijleed onder de staat wordt geschoven, of die daarvoor verantwoordelijk was of niet; zoals we zagen moet de staat volgens het adviescollege behalve voor ‘direct’ toegebracht slavernijleed ook voor ‘indirect’ leed excuses aanbieden – dus vreemd genoeg ook voor wat anderen ‘direct’ hebben gedaan. Dit probleem zou kunnen worden vermeden door bewust een beperkt of gebrekkig dekkend excuus voor de slavenhandel en slavernij te accepteren, wat echter bizar lijkt: hoe zouden excuses door de staat dan ‘nationale verzoening’ kunnen beogen en bewerkstelligen?

Voorts betekent excuses te verwachten van de Nederlandse staat dat onbedoeld het eigenlijke daderschap en de tegenwoordig nog ervaren pijn worden gerelativeerd. Het is vreemd dat, zoals we zagen, het adviescollege meent dat het er niet om moet gaan individuele mensen of partijen te beschuldigen. Deze vlucht naar het heden suggereert desinteresse in de feitelijk-directe daders van toen. Voor wie zich bekommert over het slavernijleed zou het er

primair wél om moeten gaan de feitelijke slavenhandelaren en slavenhouders te identificeren als de verantwoordelijken. Tevens verzwakt het ‘excuses door de staat’-argument direct de waarde van pijnbeleving bij hedendaagse nazaten. Immers, men accepteert dan feitelijk een beperkte en slechte dekking van het leed, waardoor de vraag wordt hoe betekenisvol de huidige slavernijpijn nog kan zijn – en aldus wat het belang van excuses eigenlijk nog is.

Uiteindelijk wordt de staat gebruikt als vluchtheuvel voor nationale slavernijexcuses, wanneer die voor ‘alles’ excuses zou moeten aanbieden, omdat directe schuldigen historisch moeilijk aanwijsbaar kunnen zijn en in elk geval dood zijn. Huidige regeringen worden zo opportunistisch gezien als iets waarop de nationaal-collectieve excuuslast mag worden afgewenteld. Al zou de staat behalve praktisch beschikbaar ook breed-juridisch in de positie zijn slavernijexcuses aan te bieden (ADS, p. 33; Van Rijn et al.), dan ontstaat nog steeds een *morele* overbelasting voor een hedendaagse regering, omdat die zelf niets van doen heeft met de vroegere slavernijmisstanden of hedendaags ervaren slavernijleed, maar daarvoor wel een volledige verantwoordelijkheid zou moeten aanvaarden. Wat echter uitmaakt bij de oprechtheid van excuses is niet regeringscontinuïteit maar regerings*dis*continuïteit. (Hill) Een liberaal-democratisch staatsbestel dat: zelf nooit slavernij (juridisch of anderszins) heeft toegestaan en dit uiteraard nooit zou hebben mogen of kunnen doen; zich niet eens kan inbeelden wat het is om zelf slavernij te praktiseren; en zwart(er) zou kunnen zijn – zo’n politieke entiteit moet niet worden belast met het aanbieden van excuses voor zaken die allang een totale onmogelijkheid zijn geworden; en *als* het excuses aanbiedt, dan zijn die niet oprecht, alsof het de slavernijkwaden van de vroegere (racistische) regimes zou kunnen verexcuseren. Om slavernijexcuses vragen van een hedendaagse Nederlandse regering miskent de enorme kloof die bestaat tussen de (egalitaire) moraal van nu en de (misdadige) ‘moraal’ van toen. De excuses-eis dat de aanbieder moet beloven de handeling waarvoor zij excuses aanbiedt niet te herhalen maakt slavernijexcuses door een hedendaagse regering absurd.

Conclusie

Moreel gezien bestaat reden het slavernijverleden on-geëxcuseerd te laten vanuit respect voor de slachtoffers en de niet-ophefbare schuld van de daders. Met excuses uitwisselen zouden wij met het slavernijverleden aan de haal gaan en de slavernij als “blijvende vlek” (Cobb) tekortdoen. Onze politieke actoren zijn niet moreel bevoegd excuses aan te bieden, omdat zij volstrekt niet de daders waren; de excuses-begunstigden, afstammelingen van slaafgemaakten, zijn geenszins de eigenlijke slavernijslachtoffers. (Hill) Bestrijding van racisme, discriminatie en achterstelling spreekt vanzelf; slavernijexcuses botsen met de morele kloof die gaapt tussen toen en nu en vertroebelen de aanpak van hedendaagse misstanden.

Over de auteur

Menno R. Kamminga is universitair docent bij de afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur

Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden (ADS). *Ketenen van het verleden*. Amsterdam, 2021.
[file:///X:/My%20Downloads/Ketenen+van+het+verleden+\(met+bijlagen\)-web-26+juli%20\(4\).pdf](file:///X:/My%20Downloads/Ketenen+van+het+verleden+(met+bijlagen)-web-26+juli%20(4).pdf)

Aert, S. “Excuses voor het Nederlandse slavernijverleden: ‘We hebben als Nederlanders boter op ons hoofd’”,

- Univers*, 7 april 2021. <https://universonline.nl/nieuws/2021/04/07/excuses-voor-het-nederlandse-slavernijverleden-we-hebben-als-nederlanders-boter-op-ons-hoofd/>
- Amstutz, M.R. *International Ethics*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2013[1999].
- Bentley, T. *Empires of Remorse*. London: Routledge, 2016a.
- Bentley, T. “Should a nation apologise for the crimes of its past?”, *The Conversation*, 18 oktober 2016b. <https://theconversation.com/should-a-nation-apologise-for-the-crimes-of-its-past-66525>
- Boodt, J. “Het is tijd voor excuses voor de slavernij”, *de Volkskrant*, 30 juni 2020. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-het-is-tijd-voor-excuses-voor-de-slavernij~b7c630e3/>
- Brassem, E. “Nederlanders vinden slavernijverleden ernstig, maar achten excuses niet op zijn plaats”, *Trouw*, 12 februari 2021a. <https://www.trouw.nl/nieuws/nederlanders-vinden-slavernijverleden-ernstig-maar-achten-excuses-niet-op-zijn-plaats~bacd9e55/>
- Brassem, E. “Vijf experts over de zin en onzin van excuses voor de slavernij”, *Trouw*, 12 februari 2021b. <https://www.trouw.nl/binnenland/vijf-experts-over-de-zin-en-onzin-van-excuses-voor-de-slavernij~b2a14fcc/>
- Cobb, W.J. “Slavery issue: no apologies necessary”, *Politico*, 25 juni 2009. <https://www.politico.com/story/2009/06/slavery-issue-no-apologies-necessary-024157>
- Fanon, F. *Black Skin, White Masks*. London: Pluto Press, 1986[1952].
- Haslam, N. “Concept creep: psychology's expanding concepts of harm and pathology”, *Psychological Inquiry* 27 (2016) 1, 1–17.
- Heilbron, M. “Naar een meerstemmig perspectief op het Nederlandse slavernijverleden”, *Beleid en Maatschappij* 46 (2019) 2, 276-285.
- Hill, J.D. “Slavery apologies are empty rhetoric, not a real way forward”, *The Hill*, 22 juni 2018. <https://thehill.com/opinion/civil-rights/393467-Slavery-apologies-are-empty-rhetoric-not-a-real-way-forward/>
- Howard-Hassmann, R. “Official apologies”, *Transitional Justice Journal* 1 (2013) 1, 31-54.

- I&O Research. “Nederlanders voelen weinig voor excuses slavernijverleden”, *IOResearch*, 12 februari 2021.
<https://www.ioresearch.nl/actueel/nederlanders-voelen-weinig-voor-excuses-slavernijverleden/>
- Kamminga, M.R. “‘Witte’ excuses plaatsen zwarte Nederlanders in een vreemde positie”, *Trouw*, 20 juli 2020.
<https://www.trouw.nl/opinie/witte-excuses-plaatsen-zwarte-nederlanders-in-een-vreemde-positie~b33953a1/> en <https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/130111956/geen.slavernijexcuses.updated.pdf>
- Klapwijk, P. “Draagvlak voor excuses slavernijverleden stijgt, maar meerderheid blijft tegen”, *EenVandaag*, 4 september 2021. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/draagvlak-voor-excuses-slavernijverleden-stijgt-maar-meerderheid-blijft-tegen/>
- Lucassen, L. “Met excuses voor slavernij lezen we niet onze voorouders maar onszelf een les”, *RTLNieuws*, 15 februari 2021. <https://www.rtlnieuws.nl/economie/opinie/column/5214624/excuses-slavernij-rutte-nederland-kabinet-indonesie-suriname>
- MacIntyre, A.C. *After Virtue*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1984[1981].
- Meiden, A. van der. “Zin en onzin van de excuuscultuur”, *Trouw*, 23 augustus 1995.
<https://www.trouw.nl/nieuws/zin-en-onzin-van-de-excuus-cultuur~bf0abf72/>
- Omroep Zeeland. “Volgens Noraly Beyer hoeven excuses slavernijverleden niet: ‘Ik eis gelijkheid’”, 30 maart 2022. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/14545784/volgens-noraly-beyer-hoeven-excuses-slavernijverleden-niet-ik-eis-gelijkheid>
- Redactie Trouw. “Excuus voor het slavernijverleden is nodig voor verzoening”, *Trouw*, 4 juli 2020.
<https://www.trouw.nl/opinie/excuus-voor-het-slavernijverleden-is-nodig-voor-verzoening~b468470a/>
- Rijn, A. van, B. Rijkema en G. Thodé. *Erkenning, excuses en herstel*. Den Haag: Boom Uitgevers, 2021.
- Salm, H. “‘Sorry’ zeggen voor het slavernijverleden is moeilijk”, *Trouw*, 17 juli 2018.
<https://www.trouw.nl/nieuws/sorry-zeggen-voor-het-slavernijverleden-is-moeilijk~bf1c2a3c/>
- Soudagar, R. “Excuses voor het slavernijverleden: (waarom) moeten we dat willen?”, *OneWorld*, 29 juni 2019.
<https://www.oneworld.nl/lezen/discriminatie/racisme/excuses-voor-het-slavernijverleden-waarom-moeten-we-dat-willen/>
- Tongeren, P. van. “Excuses voor slavernij en Holocaust: kan dat?”, *Trouw*, 29 februari 2020.

<https://www.trouw.nl/religie-filosofie/excuses-voor-slavernij-en-holocaust-kan-dat~b8c646ec/>

Visser, H. “Wie kan nu nog oprechte excuses aanbieden voor slavernijverleden?”, *Trouw*, 14 juli 2020.

<https://www.trouw.nl/opinie/wie-kan-nu-nog-oprechte-excuses-aanbieden-voor-slavernijverleden~b78229bf/>

Walzer, M. *Spheres of Justice*. New York: Basic Books, 1983.